

Ф. П. Шевченко

РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО 1649 р.— ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА УКРАЇНІ

Протягом кількох століть козацтво відігравало дуже важливу роль в історії українського народу. Роль козацтва була настільки великою, що в документах XVII—XVIII ст. українців навіть називали «нацією козаків». Козацтво щедро оспівано в народних думах, піснях, популярне воно в переказах і легендах. Не можна поскаржитись на нестачу документальних матеріалів з історії козацтва. Історики черпали і будуть черпати важливі дані з численних літописів, мемуарів, з багатьох тисяч актів. Чимало цих джерел уже надруковано, деякі ще чекають на публікацію.

Проте слід відзначити, що використання у дослідженнях різних історичних джерел не йшло паралельно з їх вивченням. Вони, по суті, глибоко і спеціально ще не досліджувались. Стосується це й такого унікального і дуже важливого джерела про козацтво, як «Реєстр всього Війська Запорізького», складеного в 1649 р., а опублікованого О. Бодянським у минулому столітті¹.

Про складання в різний час козацьких реєстрів є згадки в джерелах. Та, на превеликий жаль, ці реєstri не збереглися, якщо не рахувати списку невеликої групи козаків за 1581 р.²

Реєстр 1649 р. дуже відрізняється від усіх попередніх хоча б тим, що попередні реєstri, за умовами з польським урядом, в різний час складалися лише на 6 тис. або 12 тис. чоловік, а реєстр 1649 р. охоплює понад 40 тис. козаків. Значення

¹ Реєстр опубліковано в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских», 1874, кн. 2 і 3, а також окремою книгою в Москві 1875 р. під назвою «Реестра всего Войска Запорожского после Зборовского договора...» (далі — Реєстра). У зв'язку з оргіхами у згаданих виданнях доводиться звертатися до оригіналу рукопису, що зберігається в Центральному державному архіві давніх актів СРСР у Москві (далі — ЦДАДА), ф. 196, Рукописное собрание Ф. Ф. Мазуріна.

² Опубл. Zródła dziejowe. Warszawa, 1894, t. XX.

цього реєстру і в тому, що він виник у переломний період історії українського народу, яким стала Визвольна війна 1648—1654 рр. Реєстр — це документ епохи, який дає багато даних для її вивчення, розкриття її характеру.

Історичні джерела, хід подій у період Визвольної війни свідчать про зрослу і в багатьох відношеннях вирішальну роль козацтва. Саме козацтво з його військовою організацією було тоді кістяком народно-визвольної армії, ударною силою у боротьбі проти іноземних поневолювачів.

Кількість козаків у той час зросла до небувалих розмірів. Хоч у різних джерелах називаються суперечливі цифри, але всі вони свідчать про одне — велику кількість козаків, їх зрослу роль серед тодішніх станів України. Львів'янин Самуїл Кушевич на основі свідчень полонених козаків записав, що під Львів козацький гетьман восени 1648 р. прибув з усім своїм військом у 200 тис. чоловік³. В тому ж році під Замостям корсунський сотник Федір Калина під час допиту заявив польському командуванню, що з України йде армія в 400 тис. чоловік⁴. Папський нунцій Іоанн Торрес у своїх донесеннях з Варшави в грудні 1648 р. називає цифру в 300 тис. козаків⁵.

Є багато інших даних і згадок про кількість козаків в роки Визвольної війни. Сам Богдан Хмельницький під час переговорів з польськими послами в лютому 1649 р. заявив, що може мати військо в 200—300 тис. чоловік⁶. Називаючи таку кількість, він мав на увазі період загальної мобілізації, походів, коли до війська йшли не тільки козаки. Під час воєнної кампанії 1649 р., тобто в рік складання реєстру, український літописець писав про те, що «так усе, що живо, піднялося в козацтво, що заледве з трудом знайшол, в яком селі такого человека, жеби не імел албо сам, албо его син до войска ити; а єжел сам не здужал, то слугу паробка посыпал. А інї, кілько їх было, всі ішли з двора, тілько одного заставали, же трудно было о наймите»⁷.

З джерел відомо, що величезні маси людей, особливо повсталих селян, прогнавши або знищивши своїх панів, оголошували себе козаками, тобто вільними від усіх феодальних повинностей. В польсько-шляхетській документації того часу кожного козака називали «хлопом», а кожного селянина, який піднявся проти свого пана,— «козаком»⁸. В дійсності ж козацтво навіть

³ Жерела до історії України — Руси (далі — Жерела), т. IV, стор. 97.

⁴ Архів Юго-Западної Росії (далі — Архів ЮЗР), ч. III, т. IV, стор. 35.

⁵ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов, вып. 2. К., 1916, стор. 128.

⁶ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. II. К., 1954, стор. 108.

⁷ Летопись Самовидца. К., 1878, стор. 20.

⁸ Жерела, т. VI, стор. 40.

в роки війни відрізнялось від селянства не лише у воєнному відношенні, але й у суспільно-становому.

У роки Визвольної війни козаки становили приблизно половину населення України. Козацька служба, хоч і давала ряд привileїв, все ж була тяжкою для значної частини населення. Щоб її відвувати, треба було мати відповідні матеріальні засоби, бо держава не забезпечувала козака зброєю, боєприпасами і спорядженням.

Під час Визвольної війни відбулися вирішальні зміни у становищі козацтва, яке тільки в цей час перетворюється в окремий суспільний стан. Складання реєстру було однією з ознак оформлення козацтва в стан, його привілейованості. Один із сучасників створення реестру гетьманський лікар Лук'ян вказував, що частина реєстровиків одержуватиме від короля плату сукном і грішми, а друга частина буде без такої плати «на льготе и податей королевских и гетманских им не давать»⁹. Слід при цьому зазначити, що цей новий, хоч і привілейований стан, в умовах феодалізму відігравав прогресивну роль в історії України. Неабияке значення мало те, що в період свого формування козацтво як стан увібрало в себе представників інших станів. Козацький стан не був дуже замкнутим в порівнянні з іншими тодішніми привілейованими станами. Реєстр 1649 р. не лише свідчить про кількість козаків, а й дає ряд цінних відомостей про те, з кого формувався цей стан.

Загальновідомо, що висновки і твердження в історичних дослідженнях тільки тоді чогось варті, коли вони спираються на значну кількість фактів, які не викликають сумніву. І «в суспільній науці (як і в науці взагалі) йдеться про масові явища, а не про поодинокі випадки»¹⁰. Саме реєстр Війська Запорізького 1649 р. є таким джерелом, що свідчить про масовість явищ. Дані реєстру разом з фактами, почерпнутими з інших джерел, дають можливість поставити та висвітлити ряд важливих питань.

Незважаючи на важливість реєстру 1649 р. як джерела, його ще дуже мало використовують дослідники¹¹. Ще менше реєстр вивчено як історичне джерело. Деякі дані про нього в такому плані подано в передмові О. Бодянського до згаданої публікації¹². Пізніше різні автори хоч і зверталися за фактами до реєстру, але обмежувалися загальними твердженнями, наприклад, такого характеру, що реєстр 1649 р. «має велику вартість, служить і слугитиме невичерпним джерелом для різних

⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. III, стор. 340.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 209.

¹¹ Про це див.: Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959, стор. 174—209, 236—246.

¹² Реєстра..., стор. I—XXXIV.

помічень і інформацій. Але все-таки значення його не треба переоцінювати...»¹³. Є всі підстави твердити, що незадовільне вивчення реєстру як джерела було однією з причин недостатнього використання його в історичній та інших галузях науки.

Значення кожного історичного джерела розкривається в результаті дослідження причин та умов його виникнення. Стосується це і реєстру 1649 р. Якраз на питанні створення реєстру вважаємо за необхідне коротко спинитися в цьому повідомленні.

Уже відомо, що в 1649 р. козацькі війська почали наступ у двох напрямках. Одна (основна) частина військ під командуванням гетьмана Б. Хмельницького йшла на захід, а друга під командуванням київського полковника М. Кричевського просувалась на північ з метою запобігти фланговому ударові з боку литовсько-польської армії. На підмогу українському війську прибув кримський хан з великою ордою.

Вирішальні бої розгорнулися влітку на території Галичини. Козацькі війська тісним кільцем оточили в Збаражі значні польсько-шляхетські сили під командуванням І. Вишневецького. Залишивши частину військ біля фортеці, основні сили козацьких і татарських військ під командуванням Б. Хмельницького пішли назустріч польській армії, очолюваній королем Яном Казіміром. Вирішальна битва відбулася під Зборовом 5—6 (15—16) серпня. Польська армія фактично була розгромлена. Тодішні польські діячі вважали, що лише «боже провидіння» врятувало Польщу від цілковитої поразки¹⁴. Насправді польську армію від остаточного розгрому врятувало те, що, потрапивши в дуже складне становище, вона зуміла використати нестійкість козацького союзника — татарські війська. Кримський хан готовий був перейти до того, хто більше заплатить. Про це ще з весни знали польські державні діячі¹⁵, які після поразки стали більш поступливими і почали переговори з ханом.

Про ці сепаратні переговори хана стало відомо козацькому командуванню. На докір гетьмана, що хан порушує існуючу умову, згідно з якою жодний з союзників не домовлятиметься з королем, хан заявив, що Б. Хмельницький втратив міру, бо хоче свого пана — короля знищити дощенту. Хан заявив, що коли гетьман не домовиться з королем, то татарські війська виступлять спільно з поляками проти козаків¹⁶. Для української сторони створилося дуже складне становище. Можна було опинитися між двох вогнів. Довелося і гетьману погодитися з пропозицією короля почати переговори. Ці переговори відбувалися

¹³ М. Грушевський. Історія України—Руси, т. VIII, ч. III, стор. 272.

¹⁴ Michałowskiego Jakuba. Księga pamiątkowa, w Krakowie, 1864, стор. 439.

¹⁵ Акты ЮЗР, т. III, стор. 394.

¹⁶ Там же, стор. 395.

7—8 (17—18) серпня і закінчилися укладенням пакту, що відомий в історії під назвою Зборівської угоди.

Даних про те, хто вів переговори від імені гетьманського уряду, як вони відбувалися, не збереглося, можна тільки припустити, що все робилося спішно і українським дипломатам довелося багато попрацювати.

Тут ми не маємо змоги детально спинятися на різних оцінках Зборівської угоди, що існують в історичній літературі. Зазначимо лише, що Визвольна війна українського народу, як і кожне супільне явище, відбувалась не тільки прямолінійно, а й зигзагоподібно. В таких випадках можливі були угоди і компроміси між противними сторонами. Керівники визвольної боротьби на Україні розуміли, що, підписуючи Зборівську угоду, вони відступили в ряді питань від своїх попередніх планів, заяв і вимог. Сам гетьман заявляв російським посланцям після Зборова: «И не тово де мне хотелось и не так было тому и быть»¹⁷. Напевно, що ці слова невдоволення стосувалися і встановленої кількості реєстрового війська, і обмеження місця його розселення.

У другому пункті Зборівської угоди зазначалося, що реєстр Запорізького Війська встановлюється у 40 тис. чоловік. Реєстр мала складати гетьманська адміністрація території, де дозволялося жити козакам,— Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств.

Чому козацький реєстр був встановлений саме у 40 тис. чоловік? Важко на це питання відповісти. Ця цифра раніше зовсім не називалася при переговорах гетьмана з польськими представниками. В документах є тільки одна, досить невиразна згадка про те, чому встановлено реєстр в 40 тис. чоловік. Посланці вольновського воєводи Ф. Арсеньєва, які побували у Б. Хмельницького, розповідали, що сам гетьман ім говорив: «А козаком де быть запорожским по-прежнему 40 000, сколько исстари было запорожских козаков»¹⁸. Про яку традицію йдеТЬся, нам не вдалося встановити. Та слід зазначити, що дальші події на Україні переконували в тому, що 40 тис.— кількість мала. Але польські правлячі кола вважали, що 40-тисячне козацьке військо є постійною загрозою «зажерливого на стан шляхетський хлопства»¹⁹.

Складовою частиною угоди слід вважати видану наприкінці серпня 1649 р. королівську грамоту-привілей, якою підтверджувались права козацтва. В грамоті говорилося про те, що козаки не підлягають юрисдикції старост, намісників і панів, а передбивають під зверхністю гетьмана; підтверджувалась кількість

¹⁷ Воссоединение Украины с Россиеи, т. II, стор. 251.

¹⁸ Т а м же, стор. 289.

¹⁹ Архів ЮЗР, ч. III, т. IV, стор. 338.

- Війська Запорізького в 40 тис. чоловік. При цьому зазначалося, що ті, хто не буде вписаний до реєстру, мають підкорятися королівським старостам і своїм панам²⁰. Договір і королівська грамота стали установчими документами для складання реєстру.
- Складання реєстру було найважливішою справою, яка випливала з угоди, бо торкалася вона не лише 40 тис., а сотень тисяч людей. Не можна було втиснути у 40-тисячний реєстр усіх тих, хто не хотів знову стати панським підданим. Саме серед тих, що не потрапляли до реєстру і повинні були повернутися у підданство, існувало велике невдоволення, що виливалося у повстання проти панів, які поверталися на Україну. Про це невдоволення серед населення загадувалося не один раз в історичній літературі, а тому не будемо торкатися цього питання. Зазначимо тільки, що в дуже складних умовах доводилося гетьманській адміністрації складати реєстр, або, як писав Б. Хмельницький, провадити «військове спорядження»²¹. Складання реєстру було настільки важливою і складною справою, що вона довго стояла в центрі уваги польського і українського урядів. При цьому слід зазначити, що польський уряд під тиском магнатсько-шляхетських кіл, що хотіли якнайскоріше повернутися на Україну до своїх маєтків, вимагав прискорення складання реестру.

Перед тим як перейти до висвітлення питання про складання реєстру, слід зауважити, що матеріалів українських установ періоду Визвольної війни збереглося дуже мало. Багато їх загинуло під час бурхливих подій, які відбулися на Україні в наступні роки. В документах, що збереглися, є скупі згадки про складання реєстру. Ряд даних про реєстр зберігся в російських і польських документах, і це дає можливість, хоч і не в повній мірі, з'ясувати ряд питань. Важливе значення для з'ясування питання про складання реєстру має і сам його текст.

- З самого початку необхідно було виробити певні принципи складання реєстру. Цим зайнявся гетьманський уряд. Король Ян Казімір у своїй грамоті шляхті Брацлавського воєводства писав, що довірив складання реєстру Б. Хмельницькому²².

Підготовку до складання реєстру гетьманський уряд почав з другої половини вересня. Такий висновок можна зробити на основі листа Б. Хмельницького від 28 вересня (8 жовтня) 1649 р. до воєводи київського А. Қисіля. В ньому зазначається: «Докладаю всіх зусиль, щоб якнайшвидше перед сеймом військо було приведено в порядок, тому що ми також хочемо вирядити на сейм своїх послів»²³. В той же день гетьман писав королю Яну Казіміру, що до скликання сейму має намір «привести в

²⁰ J. Michalowski, вказ. праця, стор. 443.

²¹ Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657. К., 1961, стор. 145.

²² Головний архів давніх актів у Варшаві. Книга посольств, № 35.

²³ Документи Богдана Хмельницького, стор. 140.

порядок» Військо Запорізьке²⁴. В такому плані про складання реєстру мовиться в листах гетьмана і на початку жовтня²⁵. З документів відомо, що гетьманський уряд мав скласти реєстр до початку сейму і послати його до Варшави на затвердження²⁶. Та висловлювані гетьманом бажання і зобов'язання не можна вважати початком складання реєстру. Справа із складанням реєстру затягувалась. Причина для цього була не одна, але про одну з них слід згадати. Військовий писар Іван Виговський в листі до Адама Киселя 29 вересня 1649 р. писав, що до затвердження сеймом Зборівського договору не слід ні кому з панів повернутися на Україну. «А до того, пан гетьман тієї комісії і виписів не почав, бо зараз саме огонь і жаром пашить між ними і повстання. А ваша милість хотів би в той огонь приїхати»²⁷.

Майже до того ж часу, що і повідомлення гетьмана про те, що він вживає заходів до складання реєстру, тобто до кінця вересня — початку жовтня 1649 р., стосується одна дуже важлива деталь.

Реєстр починається словами заголовка про те, що за королювання Яна Казіміра, за гетьманування Богдана Хмельницького «реєстра всего Войска перегляду споражение року 1649 місяця октоворя дня 16». З цього запису виходить, що начебто реєстр було складено в жовтні місяці. Але фактично дані свідчать про те, що складання його тривало до кінця 1649 р. При виясненні питання, коли ж дійсно було складено реєстр, багато залежить від того, як розуміти слово «споражение». Слово «спопряжаю» синонім слів «устрою» і «учиняю», що означали «приготовляю», «направляю», «в порядок кладу»²⁸. Це дає підставу твердити, що 16 жовтня була дана вказівка про складання реєстру, встановлено його принципи.

Для такого твердження дають підставу також і інші факти. Вже згаданий гетьманський лікар Лук'ян, добре поінформована людина, ще 10 вересня заявив воєводам в Путівлі, що згідно з угодою реєстрових козаків має бути 40 тис. Після покрови, тобто після 1 жовтня, «спустя две недели будет у него, гетьмана, с полковники и с ясаулы и с сотники и с черкасы рада за Киевом в 80 верстах под городом Каневым на реке Ресаве. Черкас де, государь, ему смотреть и переписывать и выбирать, кому в лейстровых казаках быть, кому не быть»²⁹. Дата 16 жовт-

²⁴ Документи Богдана Хмельницького, стор. 141.

²⁵ Там же, стор. 144, 145, 149.

²⁶ Памятники Київської комісії для разбора древних актов, т. 1, стор. 366.

²⁷ J. Michalowski, вказ. праця, стор. 498.

²⁸ Див.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. К., 1964, стор. 158; Лексикон словяно-російский Памви Берінды. К., 1961, стор. 141, 142.

²⁹ Воссоединение Украины с Россней, т. II, стор. 281.

ня припадає на два тижні після свята покрови, про яке згадує в своїй розповіді лікар Лук'ян.

Чи відбулася вказана рада під Каневом? Напевно, так, бо про це є згадка в статейному списку російського посла Григорія Неронова. 4 листопада посол прибув у Переяслав, де йому наказний полковник розповів, що гетьман був у Каневі, а після цього поїхав до Києва, щоб зустрітися з воєводою А. Киселем. Мабуть, у Каневі, а скоріше біля р. Росави, на традиційному місці козацьких рад, було обговорено питання про складання реєстру. Це, певно, була не загальновійськова, а старшинська рада. Такий висновок можна зробити на основі запису в статейному списку Григорія Неронова, який із слів Переяславського полковника Федора Лободи записав, що гетьман «обозного де своєго Ивана Черняту и полковников послал по обе стороны Днепра во все города Войска Запорожского переписывать казаков, сколько в котором городе быть казаком. А велел де гетьман в казаки писать тех, которые служат старо и со всякою службу их будет...»³⁰

На вказаній старшинській раді і було, безперечно, обговорено питання про складання реєстру. Напевно, згадані полковники одержали відповідні вказівки. Керівництво складанням реєстру, як це видно із запису, було покладено на військового (генерального) обозного Івана Черняту, який за своїм положенням у війську вважався правою рукою гетьмана, про що недвозначно говорили польські посли ще весною 1649 р.³¹

В козаки в першу чергу записували тих, «которые служат старо», тобто заслужених козаків. В російських документах щодо них зустрічається термін «лучшие люди»³², що в той час часто означало заможний.

На старшинській раді під Каневом, певно, обговорювались і інші питання. Тільки на ній, наприклад, могла бути встановлена кількість полків та їх територія. В реєстрі козаки записані в 16 полках. Та відомо, що полків до складання реєстру було значно більше. М. Н. Петровський вважає, що на початку 1649 р. на Україні було 30 територіальних полків³³. Те, що в полках було записано різну кількість людей, теж, напевно, робилося з відома і волі згаданої старшинської ради.

На жаль, відомості про те, як складався реєстр на місцях, не збереглися. Не маємо також даних, чи велися якісь записи учасників війни раніше, щоб їх могли використати під час складання реєстру. Правда, в деяких документах вживався вираз

³⁰ Воссоединение Украины с Россиеи, т. II, стор. 264.

³¹ Там же, стор. 112.

³² ЦАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стовб. 323, арк. 275.

³³ М. Н. Петровський. Нариси з історії України, вип. IV. К., 1940. стор. 233.

«wypis», тобто виключення з реєстру, раніше відомі під назвою «випищики»³⁴. Напевно, складання списків доручалось місцевій козацькій старшині. Вже згадувалося, що полковники після старшинської ради роз'їхалися в свої полки для складання реєстрів. На місцях до цієї роботи, мабуть, підключалася інша полкова і сотенна старшина.

Оскільки бажаючих записатись козаками було багато, старшині доводилося займатись спеціальним відбором. Як вже згадувалось, вона мала дотримуватись правил: записувати в козаки на самперед тих, які «служат старо», «лучших людей». Робила вона це не без певного прибутку для себе. З практики складання реєстру в 1651 р. відомо, що з людей, яких до нього записували, брали «золотих червоних по 30 и по 40 и больши. Хто ково больши мог дать, тово и в реестр писал, для того что никто в холопстве быть по прежнему не хотел»³⁵. Польський уряд, як це видно з листа короля Яна Казіміра до Б. Хмельницького від 12 листопада 1649 р., сподіався, що складання реєстру допоможе ліквідувати «юриби своєвільних людей», які виступали проти повернення шляхти³⁶.

Основну масу козацтва записали до шести реєстрових полків, що існували ще до Візвольної війни: до Чигиринського — 3297 чоловік, Черкаського — 2808, Канівського — 2957, Корсунського — 3333, Білоцерківського — 3035 і до Переяславського — 2851 чоловік. Коли до цього додати 2010 козаків Кропивенського полку, який фактично був створений на території старого Переяславського полку, то вийде, що в цих семи полках було вписано до реєстру 20 291 козака, тобто понад 50% усіх реєстровців. На решту дев'ять полків — Уманський, Брацлавський, Кальницький, Київський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Ніжинський, Чернігівський — припадало менше половини козаків. Найменше було вписано козаків до полку Ніжинського — 991 чоловік і Чернігівського — 1007 чоловік. Звернувши на це увагу у передмові до «Реєстри», О. Бодянський висловив думку про те, що північне Лівобережжя не пройнялось «духом козачства»³⁷. Очевидно, не цим «духом», а політикою гетьманського уряду при складанні реєстру слід пояснити кількісний склад полків.

Згадані перші сім полків знаходились на півдні Київського воєводства — традиційній козацькій території. Про те, що основна маса козацтва мала розміщатися тут, йшлося під час переговорів гетьмана з польськими послами в лютому 1649 р. в м. Переяславі. В другому пункті проекту мирної угоди зазначалося, що реєстр буде складено, «дотримуючись давніх зви-

³⁴ J. Michałowski, вказ. праця, стор. 498, 508, 522

³⁵ Воссоединение Украины с Россиею, т. III, стор. 178—179.

³⁶ Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольств, № 35.

³⁷ Реєстра .., стор. XXIII.

чайв і привілеїв Запорізького Війська, щоб якнайближче до Дніпра і шляхів у Київському воєводстві...»³⁸.

Можна з певністю сказати, що не було дано єдиної інструкції і зразка для складання реєстру. В одних полках (Черкаський) всі сотні записано під ім'ям сотника (напр. Сотня Шубцева, Петрашкова і т. д.), в інших вони подані то під ім'ям сотника, то за назвою сотенного центра (Канівський, Корсунський, Переяславський та ін.). В деяких полках всі сотні записано за назвою сотенного центра (Чигиринський, Уманський та ін.). В Брацлавському полку в кожній сотні записано козаків за місцевостями. Винятком є Білоцерківський полк, де козаків записано не по сотнях, а по місцевостях.

В кожному полку складалися свої реєстри на певну кількість козаків, яка, напевно, була встановлена раніше, бо сума записів в усіх полках становить з невеликим відхиленням 40 тис. чоловік. Складені на місцях реєстри надсилалися в полковий центр, а звідтіля до гетьманської резиденції в Чигирин.

Гетьманський уряд докладав багато зусиль, щоб закінчити складання реєстру в короткий час. Але ця справа затягувалася. 15 (25) листопада 1649 р. Б. Хмельницький писав королю про від'їзд у Варшаву на сейм козацьких послів і одночасно повідомляв, що проводить «якнайшвидше військовий перепис, який сподіваюся завершити до закінчення сейму»³⁹. В наказі козацьким послам, даному гетьманом, в одному із пунктів говорилося, що вже «впорядкували 40 тисяч Війська Запорізького, однака реєстрів тепер не посылаємо через поспішне вирядження наших послів, але зараз же якнайшвидше вишлемо послів з реєстрами»⁴⁰. Правда, із листа А. Кисіля від 28 листопада до короля видно, що в той час було уже складено реєстр на 20 тис. козаків. Продовжувалось складання реєстрів на правому березі Дніпра⁴¹.

Зведення полкових реєстрів в єдиний проводилося в Чигирині у військовій канцелярії («где дела делают»). В цій установі були кваліфіковані писари та підписки, яким було доручено оформлення реєстру⁴². Про те, що саме у військовій канцелярії зводилися воєдино всі дані, свідчить єдине оформлення реєстру. На кожному листі паперу (а всі вони одного розміру) зроблена чорнилом рамка, розділена лінією на дві половини. В кожній половині стовпчиком записано імена і прізвища козаків. Кожний полк записано різними почерками українським скорописом XVII ст. Вся книга реєстру написана на папері одного га-

³⁸ Памятники Киевской комиссии..., т. I, стор. 334—335.

³⁹ Документи Богдана Хмельницького, стор. 146.

⁴⁰ Там же, стор. 152.

⁴¹ J. Michalowski, вказ. праця, стор. 522.

⁴² Про роботу військової канцелярії див.: Ф. П. Шевченко. Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр.—У зб.: Історичні джерела та їх використання, вип. 1. К., 1964, стор. 87, 89.

тунку, з одним і тим же водяним знаком: трьохрамерний щит, а на ньому два ключі навхрест. Цей папір мав поширення на Україні в 30—40-х роках XVII ст.⁴³

Таких книг, напевно, було кілька, бо один примірник мав зберігатись у Варшаві, а інші — на Україні. З них збереглася лише та, що була надіслана до Варшави. В листі до короля Б. Хмельницький 10(20) березня 1650 р. серед інших питань відзначав таке: «Посилаємо в. к. м. військові реєстри з проханням, щоб, коли за обліком у Зборівських пунктах буде більше людей, тоді в. к. м., як наш милостивий пан, зволі зі своєї ласки на це не звертати уваги, бо і так у підрахуванні війська ми мали великих труднощі»⁴⁴. В наказі послам, які йшли до Польщі і везли реєстр, в п'ятому пункті зазначалося, що згідно з королівськими вказівками надсилаються реєстри, скріплени гетьманським підписом і військовою печаткою. Зважаючи на те, що такий реєстр не до вподоби сенаторам і шляхті, гетьман просив короля захистити його⁴⁵.

В королівській канцелярії порахували записаних до реєстру і відзначили, що всіх реєстрівців 40 447 чоловік, тобто більше встановленої угодою кількості. 2 травня 1650 р. король в своєму листі Б. Хмельницькому писав, що одержав новий реєстр Війська Запорізького. Доручив переглянути, «однак ми ще вимагатимемо, щоб в ньому було зроблено виправлення»⁴⁶.

Події склалися так, що реєстр не був затверджений сеймом. Та і на Україні не могли погодитися з тим, що було записано в ньому. Київський воєвода А. Кисіль в своєму листі Б. Хмельницькому 17 квітня 1650 р. нагадував ті часи, коли Війська Запорізького бувало по кілька або кільканадцять тисяч. Зараз за угодою встановлено 40 тис., але козаків фактично є в три рази більше⁴⁷. Як показали події наступних років Визвольної війни, це не було перебільшенням.

Життя завжди вносить суттєві поправки до тих чи інших планів, заходів. Так було і з козацьким реєстром 1649 р. Однак те, що зафіксовано в цьому документі, дає можливість говорити про козацтво, його склад конкретніше.

Назване видання реєстру Війська Запорізького 1649 р. не зовсім досконале, з багатьма пропусками і неточностями у розшифровці імен. Ним важко користуватися, бо прізвища та імена подано в рядок, а не стовпчиком, як в оригіналі. В свій час це видання було значним явищем в науці і результатом плідної діяльності О. Бодянського. Проте зараз воно стало бібліографією.

⁴³ Іван Каманін, Олександра Вітвицька. Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII вв. К., 1923, № 861—869.

⁴⁴ Документи Богдана Хмельницького, стор. 157.

⁴⁵ Там же, стор. 160.

⁴⁶ Dyarusz Oświecimia, стор. 211—212.

⁴⁷ Головний архів давніх актів у Варшаві, Книга посольств, № 35.

фічною рідкістю. Це в значній мірі негативно впливає на стан вивчення багатьох питань історії козацтва в роки Визвольної війни. Назріла потреба підготувати нове видання козацького реєстру 1649 р.— важливого і унікального джерела. Саме з цього джерела черпатимуть для своїх досліджень факти не тільки історики, а й працівники різних галузей знань, зокрема мово-знавці, етнографи, історики держави і права.

Ф. П. Шевченко

**РЕЕСТР ВОЙСКА ЗАПОРОЖСЬКОГО 1649 Г.—
ИСТОЧНИК ИСТОРИИ КАЗАЧЕСТВА НА УКРАИНЕ**

Резюме

Среди многочисленных и разнообразных источников, в которых нашли свое отображение различные стороны истории украинского казачества, важное место занимает реестр 1649 г. В этом уникальном документе, относящемся к одному из ярчайших периодов истории украинского народа — освободительной войне 1648—1654 гг., поданы фамилии и имена более 40 тыс. казаков.

Значение каждого исторического источника раскрывается в результате исследования причин и условий его возникновения. В сообщении и говорится о том, как был создан реестр Войска Запорожского 1649 г.